

Şubay Nuruzadə

<https://orcid.org/0009-0008-9203-588X>

Doctor of Philosophy in History, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of History and Geography General History and History Teaching Technologies Department Azerbaijan, shubay.nuruzde@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Nuruzadə, Ş. (2025). XX Əsrin 80-90-cı illərində Cənubi Qafqazda Etnik Qrupların Separatizm Əməlləri və Onun Nəticələri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (2), 52-62.

XX Əsrin 80-90-cı illərində Cənubi Qafqazda Etnik Qrupların Separatizm Əməlləri və Onun Nəticələri

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin əvvəllərində və ondan əvvəlki dövrlərdə ermənilərin bu regiona köçürülməsi, ermənilərin “Dənizdən-dənizə”, “Böyük Ermənistan” utopik ideyalarının formalaşdırılması, 1890-cı ildə yaradılan “Daşnaksutyun” partiyasının Cənubi Qafqazda etnik-milli münaqişələr, terrorçuluq, regionda xalqlar arasında nifaq salmaq, Gürcüstanın Axalkalakidəki, Cavaxeti, Zuqdidə əyalətlərində məskunlaşdırıldıqdan sonra yerli xalqlara qarşı məkrli siyasətləri tarixi mənbələrə istinad edilərək araşdırılmış, müqayisəli təhlillər aparılmış, problemə dair obyektiv münasibət bildirilmişdir. Məqalədə erməni məlliflərinə cavab olaraq, Azıx, Tağlar, Zar, Damcılı, Daş Salahlı, Cənubi Azərbaycandakı Həsənli, Tamtama, o taylı, bu taylı Azərbaycanın açıq tipli qədim insan məskənlərini və düşərgələrini erməni düşərgələri kimi təqdim etmələrini tutarlı faktlarla Azərbaycana məxsusluğu elmi əsaslarla ictimaiyyətə xatırladılır. Həmçinin, opponetlərdən Q.Şmidtin, N.Buxarinin, Q.Krijanovskinin ermənipərəst mövqeləri obyektivcəsinə təhlil edilmiş inandırıcı sübutlarla onların saxtakarlığı sübuta yetirilmişdir. Məqalədə e.ə IV-III minillikdə Kür-Araz abidələrinin də erməniləşdirilməsi cəhdlərinə qarşı iradlar yer almış, ermənilərin qeyri-obyektiv mülahizələrinə cavab verilmişdir. Beləliklə, məqalədə müasir baxımdan ümumiləşmələr aparılmış II Qarabağ müharibəsində əldə edilmiş hərbi qələbənin siyasi mahiyyəti təhlil edilmiş, beynəlxalq miqyasda aparılan diskusiyalara obyektivcəsinə münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Gürcüstan, etnik-milli münaqişələr, Birinci Qarabağ müharibəsi

Separatist Actions of Ethnic Groups in the South Caucasus in the 1980s and 1990s and Their Consequences

Abstract

In the article, the settlement of Armenians in this region at the beginning of the 19th century and earlier, the settlement of Armenians in this region, the formation of the utopian ideas of Armenians 'From Sea to Sea', 'Great Armenia', ethno-national conflicts in the South Caucasus, terrorism, insidious policies of the Dashnaktsutyun party founded in 1890 against local peoples after their settlement in the Georgian provinces of Akhalkalaki, Javakheti and Zugdidi are examined with reference to historical sources, comparative analyses are made and an objective attitude towards the problem is presented. The article reminds the public with scientific evidence against Armenian authors who present Azikh, Taglar, Zar, Damjili, Dash Salahli, Hasanli, Tamtama and similar former open-type human settlements and camps in the South Azerbaijan region of Azerbaijan as Armenian camps and reminds that these settlements belong to Azerbaijan. In addition, the pro-Armenian views of the opponents G. Schmidt, N. Bukhari and G. Krizhanovsky were objectively analysed and their refutation was proved by convincing evidence. The article criticises the attempts to Armenianise the Kur-Araz monuments dating back to 4-3 thousand BC and responds to the prejudiced views of Armenians. The article analyses the political essence of the military victory in the Second Karabakh War, makes generalisations from a contemporary perspective and objectively discusses the international debate.

Keywords: Azerbaijan, Georgia, ethno-national conflicts, First Karabakh War

Giriş

Cənubi Qafqaz regionu bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərində istilacı imperiyaların diqqətini cəlb etmiş, Çin tarixində deyildiyi kimi dünya tarixçiləri həmin hərbi ekspansiya dövrünü “Vuruşan padşahlar” dövrü adlandırmışlar (Zverev,1996). Tarixin müxtəlif dönməndə Cənubi Qafqazda gedən proseslərdən bəhrələnən ermənilər Fərat çayı boyu köçəri yaşadıqları ərazilərdən Cənubi Qafqazın Qərb ərazilərinə gələrək yüksəkliklərdə məskunlaşmağa başladılar. Özlərinə strateji mövqe seçməklə münbit torpaqlarda, bol su mənbəyi olan yerlərdə, geniş çəmənliklərdə və otlaplarda məskunlaşaraq köçəri həyat tərzindən oturaq həyat tərzinə keçdilər (Nuruzadə, 2009). Cənubi Qafqazda etnik-milli münaqişə ocaqlarının yaradılması problemini müasir baxımdan araşdırarkən bir daha belə qənaətə gəlmək olur ki, əksər münaqişələrin törədilməsində erməni kilsəsinin və erməni missionerlərinin bilavasitə rolu olmuşdur. Erməni kilsəsi “Böyük Ermənistan” ideyasını formalaşdırmaqla yanaşı onun reallaşdırılmasında əsas təşkilatçı idi. Yunan coğrafiyaşünası Strabon ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşmaları haqqında həmişə olduğu kimi mükəmməl məlumat verərək yazırdı ki, “onlar (ermənilər-Ş.N) Kaspiananı, Favnitidunu, Boseronedununu, iberlərdən isə Pariazara yüksəkliklərini, Xorzenununu və Qaqarenanini işğal edib ələ keçirmişlər ki, bu ərazilər də Kür

çayının o biri sahilində yerləşirdi” (Zverev,1996, s. 13). Ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsinin siyasi-strateji mahiyyəti ondan ibarət idi ki, əvvəla say tərkibinə görə regionda azərbaycanlılar aborigen xalq kimi çoxluq təşkil etməklə, qonşu Türkiyə ilə münasibət məsələsində daha yaxın olmaqla yanaşı həmçinin qan qohumluğunun mövcudluğu əlbəttə digər region dövlətlərini narahat etməyə bilməzdi.

Gücündə 600 min nəfərə qədər azərbaycanlının yaşaması, Türkiyənin Cənubi Qafqazda strateji mövqelərinin güclənməsi strategiyasının reallaşdırılması qonşu dövlətlərin narahatçılığı müşahidə edilirdi. Xatırladılması vacib olardı ki, görkəmli filoloq alim V.İsrafilovun tədqiqatlarına istinadən deyə bilərik ki, “Borçalı” sözü ehtimala görə “Boruçala, “Borçala”, “Boşçala” söz birləşmələrindən yox, bu torpağın ilk sakinləri və sahibləri Barsillər-Boracoğluların qarapapaq türklərinin adından götürülmüşdür. Onlar oğuz, qırçaq, tərəkəmə, yörük adları ilə Borçalının əzəli tarixinin yaddaşına həkk olmuşlar (Nuruzadə, 2000).

1. XIX-XX əsrə aid olan faktlar

XIX əsrin birinci yarısından etibarən Cənubi Qafqaza ermənilərin köçürülməsi 1813-cü il Gülüstan, 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrinin bağlanmasından sonra İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 min erməni ailəsi Cənubi Qafqazın bir çox regionlarına köçürüldü. Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində ermənilər Azərbaycanın Qarabağ, Şamaxı, Şəki, Oğuz, Qəbələ, Quba, Gəncə Goranboy, Gülüstan və digər bölgələrində yerləşdirilirdi. Onlar münbit torpaqlarda yerləşdirilməklə yerli vətəndaşlardan da yüksək hüquq və imtiyazlara malik oldular Balkanlardan və Mesopotamiyadan köçürülən ermənilər isə Gürcüstanın qərb zonalarında yerləşdirilirdi. Borçalıda, Axalkələkdə, Cavaxetidə, Zuqdididə, Pankisidə məskunlaşdırılmış ermənilər sonralar Gürcüstanda, Azərbaycanda və digər rayonlarda gizli separatçı qruplar yaratmağa nail oldular. Onların proqramlarının başlıca mahiyyəti “Böyük Ermənistan”, “Dənizdən-dənizə” erməni dövlətinin yaradılmasından ibarət idi. Zəngəzur, Dərələyəz və Vedibasarda ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesi uzun müddət davam etmişdir. Türkiyə ərazisindən köçürülən 300 minə qədər erməni həmçinin İrəvan, Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan və Ordubadda yerləşdirilmişdi (Myalqo, 2002). Beləliklə, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesinin sürətlənməsi yerli xalqları narahat etməyə başlamışdı. Özlərinin strateji mövqelərini gücləndirən ermənilər yerli xalqlara qarşı təxribatlar törədir, süni şəkildə münaqişələr yaratmağa çalışır, ən iyirənc mübarizə formalarından istifadə edir, hətta bu cür mürtəce əməllərin həyata keçirilməsində erməni qadınlarının “xidmətlərindən” də bəhrələndirilirdi. Böyük gürcü mütəfəkkiri İlya Qroqorieviç Çavçavadze ermənilərin Qafqaza, xüsusilə Cənubi Qafqaza köçürülməsini həmin dövrdə “gələcək bələlərin, gələcək fəlakətlərin, ən başlıcası isə Qafqaz ümumi məkanının münaqişələr, müharibələr” regionuna çevrilməsinə

zəmin hazırlaması kimi xəbərdarlığı böyük mütəfəkkirin uzaqgörənliyi idi. Odur ki, İ. Q. Çavçavadze hələ 1894-cü ildə Çar III Aleksandra göndərdiyi məktubda yazırdı: “Əlahəzrət, mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verməyin. Onlar elə tayfadır ki, bir neçə il bu torpaqlarda yaşayandan sonra dünyaya hay-küy salaraq deyəcəklər ki, buralar bizim dədə-baba torpaqlarımızdır (Çavçavadze,1995). Ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşmaları haqqında xronoloji ardıcılıqla araşdırmalar aparıldıqda Herodotun, Strabonun, Plininin. Puşkinin, Çavçavadzenin, M. Axundovun və başqa dünya mütəfəkkirlərinin ermənilər haqqında yaratdıqları mənfi obrazlar müasir dövrdə də xarakterini, xüsusiyyətini, məntiqi mahiyyətini saxlamaqdadır. 1890-cı ildə “Daşnaksütyun”, sonralar “Qmçak”, “Krunk”, “Asala” və başqa erməni daşnak-terrorçu təşkilatları XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda bolşevik sıralarına daxil olaraq, milli-demokratik qüvvələrə qarşı Şamaxıda, Qubada, Bakıda, Lənkəranda və Azərbaycanın müxtəlif regionlarında qətlər törətdilər. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində başlanmış qətlər sovet-siyasi sisteminin bərqərar olunması milli münaqişələrin açıq formadan gizli formaya keçməsi ilə nəticələndi. SSRİ-nin qüdrətli çağlarında Cənubi Qafqazda milli münaqişələr qismən dayandırılaraq separatçıların mürtəce əməlləri qapalı şəraitə keçsə də, bu hal müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Lakin, 1978-ci ilin may-sentyabr aylarında Abxazıyanın separatçı qüvvələri yenidən fəallaşan zaman Dağlıq Qarabağda da separatçıları fəallaşdılar. Belə bir şəraitdə həm Azərbaycanda, həm də Gürcüstanda aparılmış araşdırmalardan məlum oldu ki, həm erməni, həm də abxaz, acar, osetin, separatçıları daxildəki və xaricdəki antisovet qüvvələri tərəfindən idarə olunur, maliyyə dəstəyi alır və Cənubi Qafqazda etnik-milli münaqişələrin silahlı toqquşmaya, müharibəyə çevrilməsi planının reallaşmasına nail olmağı qarşısına məqsəd qoyublarmış. Odur ki, 1978-ci il hadisələri qismən həllini tapdı, amma aparılan profilaktik tədbirlər sona çatdırılmadı. Ona görə ki, SSRİ-yə qarşı hələ 1949-cu ildə Kanadada keçirilən məxfi iclasda ABŞ başda olmaqla “daxildən parçalanma” lahiyəsi müzakirə edilərkən Avropa dövlətlərinin və antisovet meyilli dövlətlərin rəhbərləri bu məqsədlə 1 trilyon 600 milyard vəsaitin toplanmasını öz öhdələrinə götürdüklərinə görə XX əsrin 70-ci illərində baş qaldırmış milli münaqişələrin yatırılmasında maraqlı idilər. SSRİ-nin rəhbərlərinin sıralarında xariclə işləyən, satılmış rəhbərlər də az deyildi. Hətta bu haqda M. S. Qorbaçov SSRİ-ni dağıtdıqdan sonra etiraf etmişdir ki, “*Bizim məqsədimiz kommunizmi məhv etmək idi*” (Kavkazskiy uzal, 2006, s. 122). SSRİ miqyasında, xüsusilə Cənubi Qafqazda etnik-milli münaqişələrin qapalı formadan açıq formaya keçməsi üçün sovet-siyasi sisteminin rəhbərliyində əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş və XX əsrin 70-ci illərin axırlarında reallaşması planlaşdırılan hadisə nəhayət ki, baş verdi. 1985-ci ilin mart ayında hakimiyyəti ələ keçirən M.

S. Qorbaçov “demokratik islahatlar” pərdəsi altında nəhəng bir sistemin dağılmasına rəhbərlik etməyə başladı. Cənubi Qafqazda, Orta Asiyada, Moldovada, Baltikyanı respublikalarda “Gizli iqtisadiyyat”a rəhbərlik etmiş, dövlət əmlakını mənimsəmiş və talan etmiş, cəzaçəkmə müəssisələrində “qanuni oğru” adı almış adamlara geniş şərait yaradıldı. Xalqın vəsaiti hesabına yaradılmış kolxozların, sovxozların əmlakı ayrı-ayrı adamlar tərəfindən talandı, cəmiyyətdə hakimiyyətə qarşı süni narazılıqlar və nifrət formalaşdırıldı. Mərkəzdən idarə olunan anarxistlər mütərəqqi idarəçilik sistemini dağıtmaq, xalq ziyalılarını nüfuzdan salmaqla varlanmaq, silah-sursat toplamaq, milli regionlarda süni münaqişələri qızışdırmaq, siyasi sistemin süqutu üçün xalqı meydanlara toplamaqla separatçılıq fəaliyyətini daha da genişləndirir, vətəndaş həmrəyliyi pozur və vətəndaş müharibəsinin süni şəkildə yetişdirilməsinə cəhd göstərirdilər. Nəticədə, M. S. Qorbaçovun dağıdıcılıq fəaliyyəti ilə B. Yeltsinin şovinst ideoloji fəaliyyəti paralelləşmiş oldu. Mərkəzin liberallığından və müşahidəçilik taktikasından istifadə edən təxribatçılar Cənubi Qafqazda mürtəce separatçılıq əməllərini çəkinmədən həyata keçirməyə başladılar. 1987-ci ildə müasir Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Az bir müddətdə 240 min nəfərdən artıq azərbaycanlı Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycandan qovularaq doğma vətənlərindən didərgin salındı. Ermənistanda etnik təmizləmə mürtəce siyasəti başa çatdırıldıqdan sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində erməni mənşəli separatçılar Ermənistana birləşmək haqqında xalq arasında antiazərbaycan təbliğatını gücləndirən vasitələrə əl atır, separatçıların vərəqlərini yayır, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamağa çağırışlar edir, vətəndaş itaətsizliyini nümayiş etdirir, xalqlar arasında süni düşmənçiliyə zəmin hazırlayırdılar. XX əsrin 80-ci illərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətinin reallaşması, 90-cı illərdə I Qarabağ müharibəsinin başlanması 1988-ci il fevralın 8-də ermənilərin “Daşnak”, “Qmçak”, “Asala” və digər terrorçu, separatçı təşkilatlarının liderləri, o cümlədən Z. Balayan, S. Ohanyan, S. Sarkisyan, R. Köçəryan və başqaları Xankəndində (Stepanakertdə) əhalini etiraz nümayişinə topladılar. Separatçı ermənilər əhalinin əksəriyyətini mitinqə qorxudaraq gətirmiş, mitinqdə iştirak etməkdən imtina edənlərin isə evləri yandırılmış, qızları, qadınları girov götürmüş, erməni silahlı dəstələrinə “xidmət” göstərmək üçün həmin dəstələr meşələrdə və dağlıq ərazilərdə zorla yerləşdirilmişdi. Dağlıq Qarabağda törədilən erməni terroru, separatçıların Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı ixtişaşları və təxribatları M. Qorbaçovu heç də narahat etmədiyinə görə tədricən region terrorçuluq, separatçılıq əməllərindən silahlı toqquşmalara keçməkdə idi. Mərkəzin Dağlıq Qarabağda gedən proseslərə biganə qalması, ermənilərin gündən-günə daha da silahlanması, azərbaycanlılardan isə hətta ov tüfənglərinin də yığılması M. Qorbaçovun ermənipərəst mövqeyini açıq şəkildə göstərməkdə idi. Ermənistanda

ermənilərin etnik təmizləmə siyasəti başa çatdıqdan sonra Dağlıq Qarabağda erməni silahlı birləşmələrinin Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər, Şuşada silahlı təxribatçıları açıq xarakter aldı. M. Qorbaçovun liberallığını görən separatçılar Gürcüstanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı açıq şəkildə çıxmağa başladılar. Beləliklə, Cənubi Qafqazın digər bir respublikasında, yəni Gürcüstanda XX əsrin 50-ci illərindən etibarən gürcü-abxaz, gürcü-Cənubi Osetiya, gürcü-acar və digər etnik-milli münaqişələrin fəsadları mərhələ-mərhələ genişlənməyə başladı. Hələ 1987-ci ildə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən başlanmış etnik təmizləmə siyasətinə bənzəyən separatçı əməllər Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiya, Acariya vilayətlərində də başlandı. 1989-cu il martın 18-də Lıxna qurultayında 30 min adam Gürcüstanın tərkibindən çıxaraq müttəfiq respublikaların malik olduğu statusun onlara da şamil edilməsini irəli sürdülər. Nəhayət ki, Cənubi Qafqazın digər bir respublikasında da separatçı ünsürlər süni münaqişə ocağı yaratdılar. 1989-cu ilin iyul ayında Abxaziyada müttərəqqi fikirli ziyalıların təşəbbüsü ilə siyasi diskussiyalar aparıldı. Lakin, Abxaziya Ali Sovetində keçirilən müzakirələr zamanı separatçılar və digər siyasi qüvvələr arasında qütbləşmə baş verdi. Separatçıların bir qismi Gürcüstanın tərkibindən siyasi yolla çıxmaq, digər qüvvələr isə silahlı yolla problemin həllini tələb edirdilər, abxazların danışıq prosesi başa çatmamış 1989-cu il iyulun 15-16-da gürcü-abxaz döyüş cəhdlərində qanlı toqquşmalar baş verdi. Abxaziya tərəfindən 16 nəfər həlak oldu. Bu regionda etnik-milli münaqişələrin daha da gərginləşməsini, xüsusilə Cavaxetidə ermənilərin, Abxaziyada abxazların, Cənubi Osetiyada osetinlərin, həmçinin acarların və digər separatçı qüvvələrin daha da fəallaşmalarını nəzərə alaraq Gürcüstan hökuməti, xüsusilə dövlət rəhbəri Z. Qamsaxurdiya Moskvanın passiv müşahidəçilik mövqeyini tənqid atəşinə tutdu. Eyni zamanda, 1990-cı il noyabrın 16-da Gürcüstanda abxazların, acarların və osetinlərin bir neçə gizli təşkilatlarının fəaliyyəti, o cümlədən “Adaemon Nikos” (xalqın sözü) separatçı təşkilatın fəaliyyəti dayandırıldı. Bu məcburi tədbirlə yanaşı Gürcüstanda separatizmin hərbi-siyasi mərkəzinə çevrilmiş muxtar qurumlar da ləğv edildi. Bu tədbir əslində zəruri tədbir idi. Ona görə ki, dövlət içərisində dövlət yaratmaq, dövlətin ərazi bütövlüyünü, iqtisadi və siyasi birliyinin qarşısını almaq üçün atılan ən cəsarətli addımlardan biri idi. Dövlətin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq naminə Gürcüstan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də Milli Qvardiyanın yaradılması idi. Belə ki, hələ 1990-cı il dekabrın 9-da SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin qoşunları Gürcüstana yeridilsə də, milli münaqişə regionlarında münaqişənin aradan qaldırılmasında heç bir iş görülməmişdi, separatçıların silah-sursatla təchiz edilmələrinin davam etdirilməsi Gürcüstan rəhbərliyi müəyyən tədbirlər görməyə vadar etmişdi (Nuruzadə, 1991).

2. Gürcüstanda Etnik-Milli Münaqişələr

Gürcüstanda etnik-milli münaqişələrin silahlı toqquşmalara, geniş əhatəli hərbi əməliyyatlara səbəb olmasını nəzərə alaraq 3 sentyabr 1992-ci ildə Moskvada Gürcüstandakı münaqişələrin tənzimlənməsi və atəşkəsə nail olmaq üçün məsələ müzakirə edildi. Lakin, Moskva danışıqları ilkin mərhələdə ümidverici olsa da, döyüşlərin davam etməsini müşahidə edən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası problemlə əlaqədar olaraq 27 iyul 1993-cü ildə 849№-li qətnamələr, 1993-cü il 854, 858, 876, 881 və 892№-li qətnamələr qəbul edilmişdir (Smum,1997). BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının Gürcüstandakı etnik qrupların separatçılığına və müharibənin şiddətlənməsinin qarşısının alınmasına istiqamətləndirilmiş 6 qətnaməsi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı işğalçılıq siyasəti, 1.000.000-dan artıq azərbaycanlının vətənidən, tarixi torpaqlarından qaçqın düşməsini təsdiq edən 4 qətnamənin qəbul edilməsindən 27 il ötməsinə baxmayaraq, təəssüflər olsun ki, nə BMT-ni, nə də beynəlxalq təşkilatları narahat edir. Məhz bu səbəbdən Cənubi Qafqazda milli münaqişələr hələ öz həllini tapa bilmir. BMT-nin 1992-1999-cu illəri əhatə edən rəsmi hesabatında Cənubi Qafqazda, xüsusilə gürcü-abxaz milli münaqişə probleminə dair 36 dəfə müzakirə keçirilmiş, 36 qətnamə və qərar qəbul edilmiş, protokollaşdırılmış müraciətlər MDB dövlət başçılarına göndərilmişdir. Düzdür MDB sülhməramlı qüvvələrinin münaqişə bölgələrində yerləşdirilməsi haqqında 15 aprel 1994-cü ildə MDB başçılarının Məsləhət Şurasının Soçi müraciəti, 6 dekabr 1994-cü il Budapeşt sammiti və BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 1995-ci il 971 №-li qətnaməsi Cənubi Qafqazda atəşkəsə nail olmaq, onu qismən azaltmaq üçün mahiyyət etibarilə mütərəqqi xarakter daşıyır, amma problem hələ də həll olunmamış qalmaqdadır. Bu qloballaşmış problemin mövcudluğu Cənubi Qafqazda iqtisadi, siyasi tərəqqini ləngidir, dünyaya inteqrasiyanın qarşısını alır, dünyadan təcrid amilini uzun müddətdir ki, regionda saxlayır, bəşəri ideyaların Cənubi Qafqaza və Cənubi Qafqazdan isə dünyaya idxal edilməsinin qarşısını alırdı.

3. XX Əsrin 80-90-cı illərində Baş Verən Ermənistan-Azərbaycan Münaqişəsi

XX əsrin 80-90-cı illərində baş verən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı erməni vandalizmi 1988-1994-cü illərdə Ermənistanın Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycana qarşı işğala başladığı zamandan 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs razılaşmasının əldə edildiyi dövrə qədər 150.000 yaşayış evi, 900 yaşayış məntəqəsi, 7 min ictimai bina, 1025 məktəb, 855 uşaq bağçası, 695 xəstəxana, 927 kitabxana, 40.000 muzey erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, Azərbaycanın işğala məruz qalmış əraziləri xarabalığa çevrilmiş, beynəlxalq nəzarətdən uzaq düşmüş, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar narkotik maddələrin əkilməsi və dövriyyəsi coğrafiyasına daxil olmuşdu (Musayev, 2019). Bununla yanaşı, işğal altında düşmüş Dağlıq

Qarabağ və ərtaf rayonların ərazilərində antik dövrə aid Azərbaycan tarixi abidələrdən 701 YUNESKO-nun qeydiyyatına düşmüş tarixi abidə ya məhv edilmiş, ya da erməniləşdirilmişdi. Bunlarla bərabər Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycanın tarixi torpaqlarında 57 məscid, 125 alban məbədi, 58 qədim arxeoloji insan məskənləri, 26 qala və qala divarları, 598 rabitə obyektləri, 2398 sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri, 5198 km avtomobil yolları, 286 km dəmir yolları, 348 körpü, 7568 km su xətləri dağdılaraq və sökülərək materiallar Ermənistana qənimət kimi aparılmışdır. Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətinin tərkibində qarətçilik, talançılıq, qadınları, uşaqları girov götürərək təsərrüfatda işlətmək, insan alveri şəbəkəsinə qoşularaq bu çirkin əməllərini həyata keçirməkdən ibarət olmuşdu. Məsələn, ermənilər işğal etdiyi ərazilərdə ən çox qaz, elektrik, evlərin damlarına vurulmuş paslanmaz dəmirilər, qəbirüstü abidələrin qarət edilməsinə diqqət verirdilər. Onlar bu məqsədlə Azərbaycanın işğala məruz qalmış ərazilərində 2.000 km qaz xətləri, 76.940 km elektrik xətti, 262.000 ha meşələr, 645.500 ha əkin sahəsi, 163 faydalı qazıntı yatağı, 152 təbiət abidəsi, 7 təbii göl, 29 suvarma sistemi, 224 (631 mln. kub metr) su anbarı ələ keçirmişdilər. Eyni zamanda, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindən Ermənistanın işğalı nəticəsində 1992-ci ilin aprel ayından etibarən 1994-cü ilin may ayınadək 560 min nəfər azərbaycanlı işğal edilmiş rayonları tərk etmək məcburiyyətində qalaraq qaçqın həyatı yaşamağa məhkum edildi. Beləliklə, Ermənistandan qaçqın düşmüş azərbaycanlıların sayı 200.000, işğal edilmiş ərazilərdən məcburi köçkünlərin sayı 716.000 nəfər, Ermənistanla sərhəd ərazilərdən köçürülən azərbaycanlıların sayı 110.612 nəfərə çatmışdı. Statistik məlumatlardan aydın olur ki, Ermənistan təcavüzü nəticəsində Azərbaycan tərəfindən həlak olanların sayı, 20.000, əlil olanların sayı 50.000, itkin güşənlərin sayı isə 7000 nəfərə qədər olmuşdu. Ermənistan Dağlıq Qarabağın işğalını başa çatdırdıqdan sonra qədim Azərbaycan torpaqlarına, xüsusilə Dağlıq Qarabağa, Kəlbəcərə, Laçına, Qubadlıya, Zəngilana Livandan, Suriyadan, İraqdan erməniləri dəvət edərək məskunlaşdırmışdı. Təqribi hesablamalara görə Dağlıq Qarabağda və ona bitişik qonşu rayonlarda Ermənistanın xaricdən gətirib məskunlaşdırdığı adamların sayı 70 minə qədərdir. Kəlbəcərin İstisuyu erməni suyu adı altında Avropa və Şərqi ölkələrinə satılır. Cənubi Qafqazın etnik-milli münaqişələrə, silahlı toqquşmalara və müharibələrə cəlb olunmuş Gürcüstan respublikası da XX əsrin 80-ci illərindən etibarən süni yaradılmış problemlə üz-üzə qalmaqdadır. Belə ki, həm Azərbaycana, həm də Gürcüstana qarşı hazırlanmış “Parçala, hökm et” siyasəti nəticəsində Abxaziya separatçıları ilə bərabər Cənubi Osetiya separatçıları Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü pozaraq Rusiyanın qəyyumluğuna keçdilər. Problemin obyektivcəsinə araşdırılması müasir dövrün qloballaşmış problem kimi hələ də aktualdır.

Gürcü-abxaz münaqişəsinin tarixi köklərinin xronoji ardıcılıqla araşdırarkən olduqca maraqlı faktlar ortaya çıxır. Belə ki, 1918-ci ildən 1995-ci ilədək 9 dəfə gürcü-abxaz münaqişəsi baş vermişdir ki, yalnız 1939-cu il və 1968-ci illərdə münaqişə qismən uzun müddət dayandırılmışdır. Münaqişə illərində, yəni 1918-1995-ci illər ərzində 495 silahlı toqquşma baş vermişdir. XX əsrin 80-90-cı illərində Cənubi Qafqazda baş verən və mərhələ-mərhələ davam edən münaqişələrin müharibəyə çevrilməsi nəticəsində Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü nəticəsində 30 min nəfər, gürcü-abxaz və gürcü-osetin münaqişəsinin müharibəyə çevrilməsində gürcülər tərəfindən qeydi-dəqiq məlumata görə 2008-ci il avqust döyüşünə qədər 12 min nəfər, abxazlardan 3500 nəfər, osetinlərdən isə 2700 nəfər insan həlak olmuşdu. Nəhayət, Cənubi Qafqazda uzunmüddətli və fasilələrlə davam edən müharibələrin dayandırılması üçün 1992-ci il Doqomıski razılaşmasının davamı olaraq 1944-cü il mayın 14-də Moskvada Atəşkəs haqqında razılaşma imzalandı. Zuqdididə, Qalidə, Yuxarı Kadorda BMT-nin 400 nəfərdən artıq hərbi və mülki nümayəndələri yerləşdirildi. Sonralar, yəni 2008-ci il avqustun 10-da BMT-nin Baş katibi Pan Qi Munun Gürcüstanda gürcü-abxaz, gürcü-osetin və digər münaqişə tərəflərinə müraciəti oldu. Bütün hadisələrin gedişi göstərdi ki, ABŞ-ın, Fransanın və Rusiyanın problemə aid mövqe və münasibətləri fərqlidir. 26 avqust 2008-ci il tarixində Rusiyanın Abxaziyanın və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanıması Dağlıq Qarabağda da separatçı rejimin işğalçılıq siyasətinə dolayı yolla bəraət qazandırmış oldu. Aparılmış obyektiv təhlillər deməyə əsas verir ki, ATƏT-in Minsk qrupuna daxil olan dövlətlərin fəaliyyətsizliyi beynəlxalq səviyyədə tanınmalıdır. Cənubi Qafqazda mövcud olan etnik-millî münaqişələrin nizama salınması sərhədlərin tarixi bölgülərə uyğun bərqərar edilməsi müasir dünyanın tələblərinə uyğun tənzimlənməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Qarabağı 30 illik işğaldan azad etməkdə Cənubi Qafqazın Azərbaycan ölkəsini BMT-nin dörd qətnaməsinə uyğun olaraq stabil regiona çevirdi. Ümumqafqaz evinin yaradılması uğrunda tarixi bir missiyanı yerinə yetirdi. Ümidvarıq ki, yaxın gələcəkdə Cənubi Qafqazın hər bir guşəsində sülh, əmin-amanlıq ideyaları zəfər çalacaq. Ulu öndər hələ XX əsrin 90-cı illərində irəli sürdüyü “Ümumqafqaz evi”nin yaradılması ideyasını reallaşacaq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu prosesin birinci mərhələsini uğurla başa çatdırdı. II Qarabağ müharibəsində Qarabağı azad edən Ali Baş Komandan ümidvarıq ki, bu müqəddəs işi də uğurla başa çatdıracaq.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlar deməyə imkan verir ki, ATƏT-in Minski qrupu XX əsrin 80-90-ci illərində Cənubi Qafqazın münafiqə bölgələrində yalnız müşahidəçi mövqe ilə kifayətlənmiş, etnik-millî münafiqələr nəticəsində tənzimləyici və təsirli tədbirlər görə bilməmişlər. Nəticədə, region dövlətlərinin, BMT-nin ATƏT-in Minsk qrupunun liberallığı sayəsində Azərbaycanın qədim tarixi məkanı olan Qarabağ, həmçinin Qarabağ ətrafında olan rayonlar Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən işğala məruz qalmışdır. Gürcüstan dövlətinin hüquqi subyekti olan Abxaziya, Cənubi Osetiya separatçıları regionda silahlı qruplaşmalar yaradaraq Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü pozaraq Rusiyanın təbəliyini qəbul etmişlər. Bu problem hələ də öz həllini tapmamışdır, nə müharibə, nə də sülh siyasəti qalmaqdadır. 1993-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsi ilə nəin ki, Qarabağda, həmçinin Cənubi Qafqazın Gürcüstan Respublikasında atəşkəs haqqında mərhələli danışıqlara başlandı. 1994-cü ildə Heydər Əliyevin Moskva görüşləri, ABŞ rəhbərliyi ilə söhbətləri, BMT-nin tribunasından Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti tərtib edilmiş xəritələr, tarixi faktlar elmi məzmununda dünya dövlətlərinə çatdırılması həm strateji həm tarixi faktların elmi şəkildə bəşəriyyətə çatdırılması, gələcəkdə atəşkəsə nail olmaq, Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişinə nail olmaq, ordu quruculuğunu başa çatdırmaq strategiyası və taktikasının hazırlanma layihəsinin müqayisəli təhlili, müasir dövrdə səsleşən tələblər idi ki, layihəsi əvvəlcədən hazırlanan II Qarabağ müharibəsinin elmi mənbəyini təşkil edir. Ulu öndər Heydər Əliyevin çevik diplomatiyası nəticəsində atəşkəs strateji layihəsi hazırlandı. Gürcüstan istisna olmaqla Azərbaycanda neft strategiyasının hazırlanması, region dövlətləri ilə, beynəlxalq Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılığı beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli işin aparılması nəhayət 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs haqqında razılığın əldə edilməsi, Azərbaycanda etnik qrupların pozuculuq fəaliyyətinin qarşısının alınması, dövlətin müdafiə qüdrətinin hazırlanması işin tətbiqi əhəmiyyətinə dəlalət edən amillərdəndir. Məhz belə mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə II Qarabağ müharibəsinə layiqincə hazırlıq işi aparıldı. Belə əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsi 2020-ci il sentyabrın 27-də antiterror əməliyyatı tarixi qələbə üçün zəmin hazırladı.

Ədəbiyyat

Çavçavadze İ.Q. (1995). *Erməni Alimləri və Fəryad Edən Daşlar*. Azərbaycan nəşriyyatı.

Kafqazskiy uzul-Qazeta. (2006). Moskva. Ruskaya Tradiçiya izdaltestvo. (In Russian).

Musayev, D. (2019). *Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımının tarixi kökləri*. Ermənistanın işğalçı siyasətinin iflası (Məqalələr toplusu). Azər nəşr.

Myalqo, K. T. (2002). *Rasiyya i Poslednie noviy XX veka*. Ruskaya Prada izdaltestvo. (In Russian).

Nuruzadə, Ş. C. (1991). Sovet Siyasi Sisteminin Süqutundan Sonra Cənubi Qafqazda Milli Münaqişələrin Daha Da Gərginləşməsi. *ADPU-nun nəşri. Humanitar pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası*, 1-2, 122-131.

Nuruzadə, Ş. C. (2009). *Cənubi Qafqazda Seperatizmin Milli Münaqişə Mərhələsinə Daxil Olmasının Obyektiv və Subyektiv Səbəbləri*. ADPU-nun xəbərləri.

Nuruzadə, Ş. C. (2017). SSRİ-də Sosial-İqtisadi, Siyasi Böhranın Son Həddə Çatması və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Yaradılmasının Obyektiv və Subyektiv Mahiyyəti (XX əsrin 90-cı illəri). *Bakı Avrasiya Universiteti. Sivilizasiya*, **6-2** (34), 158-166 .

Nuruzadə, Ş.C. (2000). Cənubi Qafqazda Etnik-Milli Münaqişələrin Tarixi Köklər. *Filologiya məsələlərinə dair tarixi toplusu*. (C.1). ADPU nəşriyyatı.

Smum, D. (1997). *Obraz voyni vı 1990 qodı*. Ruskaya Kniqa izdaltestvo. (In Russian).

Zverev, A. (1996). *Etničeskie Konflikt vı Qruzi*. 1989-1994. Moskva Ruskaya Prada izdaltestvo. (In Russian).